

BOSHQARUVGA DOIR QARASHLAR: ALISHER NAVOIYNING “XAMSA” DOSTONI MISOLIDA

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7852833>

Maratova Nilufar Laziz qizi

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
3-bosqich talabasi*

Annotatsiya: Maqolada mutafakkir Alisher Navoiyning “Xamsa” dostonidagi boshqaruv jarayoniga doir qarashlar, boshqaruv taktikalari, rahbarlarga xos xususiyatlar va bugungi kun uchun namuna bo'ladigan hikmatlar borasida so'z borgan.

Kalit so'zlar: an'ana, bashariyat, tahlika, tuzum, podshoh, tasarruf, manfaat, qahramon.

Аннотация: В статье рассказывается о взглядах мыслителя Алишера Навои на процесс управления в саге «Хамса», о тактике управления, характеристиках лидеров и мудрости, которые могут служить примером на сегодняшний день.

Ключевые слова: традиция, человечество, опасность, система, царь, управление, интерес, герой.

Abstract: The article talks about the views of the thinker Alisher Navoi on the management process in the “Khamsa”, management tactics, characteristics of leaders and wisdom that can be an example for today.

Key words: tradition, humanity, danger, system, king, management, interest, hero.

Sharq xalqlari adabiyotida dostonnavislik shakllaridan biri, “Xamsa” yozish bilan bog'liq adabiy an'ana. Nizomiy Ganjaviy XII asrning ikkinchi yarmi XIII asr boshlarida asos solgan. Nizomiy o'z asarini fors tilida yozgan. Shu sabab ijodkorning asari “Panj ganj” deb ham nomlangan, (forsiy tilda “Besh xazina” ma'nosini anglatadi). Boshqa xalqlar ana'nasini o'z tillarida davom ettirganlar. Undan so'ng 1253-1325 yillarda yashab ijod qilgan. Xisrav Dehlaviy o'zining fors - tojik tilidagi “Xamsa” asarini yozadi. XV asrda yashagan aksariyat shoirlar “Xamsa” ga o'xshatma bitishga harakat qilishgan bo'lsalar ham, ko'plari bir yoki bir necha asar yaratishga erishdilar. Chunonchi, Mavlono Ashraf, Mavlono Abdullo, Kotibiy Nizomiyning bir qator dostonlariga javob bitgan bo'lsalar, Mavlono Faseh Rumiy uning “Maxzan ul- asror”iga, Xoja Hasan Xizrshoh “Layli va Majnun” dostoniga o'xshatma dostonlar yozishgan. Lekin ikki buyuk ijodkor : Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiygina to'liq “Xamsa” yaratishga erishdilar.

Xususan Jomiy asari beshta emas, yetti dostonni o'z ichiga olgan. Jomiy o'zining bu asarini “Haft avrang” yaniki, “Yetti taxt” deb nomladi. SHundan so'ng Alisher Navoiy bobomizning xamsa asarlari dunyoga keldi. Navoiy qalamiga mansub besh doston,

shoirning ta'kidiga qaraganda, jami 30 oy – ikki yarim yil ichida yaratilgan bo'lsa-da, bu asarlarning har birini ko'p yillik ijodiy mehnatning natijasi deb qarash kerak. Zero, yoshlikdan shu ulug' maqsadni o'z oldiga qo'ygan shoir "Xamsa" yaratish ishiga avvaldan kirishgan, shu maqsadda yuzlab tarixiy, ilmiy va adabiy kitoblarni o'rganib chiqqan va ularni tadqiq etgan, bir-biri bilan qiyoslab, o'z xulosalarini ko'plab ustozlari va fikrdoshlari sinovidan ham o'tkazgan edi. Shuning uchun uning besh dostoni butun xalq manfaatlarini aks ettirgan, omma uchun asrlar davomida sevikli bo'lib qoladigan o'lmas qahramonlar qiyofalari bilan limmo-limdir. Alisher Navoiy 1483- yilda bu murakkab ishga kirishib, ikki yarim yil ichida "Hayrat ul- abror ", "Farhod va Shirin ", " Layli va Majnun ", "Sabbai sayyor", "Saddi Iskandariy " dostonlaridan tashkil topgan "Xamsa" kitobini eski o'zbek tilida yaratib , jahon adabiyotini bezavol va betakror buyuk asar bilan boyitdi. Navoiy o'z xamsasini yaratar ekan , Nizomiy va Dehlaviylar yaratgan ayrim ijobiy qahramonlar qiyofasini keskin o'zgartirib yuboradi. Zeroki Navoiy asarining qahramonlari asrlar davomida necha-necha avlodlar uchun ma'naviyat va odobda, odamiylik va jasoratda, xalqparvarlik va saxovatda o'rnak bo'lib xizmat qiladigan yorqin badiiy siymolar bo'ldi. Farhod va Qays, Suhayl va Sa'd, Axiy va Farrux, Muqbil va Jo'na kabi betakror qiyofalar, Shirin va Layli, Mehr va Mehinbonu, Dilorom va boshqalar ma'naviy barkamol ayollar timsollari Navoiy asaridan boshlab hanuzgacha yoshlarimizni oliyjanob fazilatlar ruhida tarbiyalab kelmoqda.

Jahonda neki qilmish odamizod,

Tafakkur birla bilmish odamizod.

Navoiy, ayniqsa o'zi yaratgan qahramonlarning ichki dunyosini, ruhiyatini to'laqonli aks ettiradi. Farhodning Salosil qal'asidagi kechinmalari , Majnunning dasht va sahroda chekkan iztiroblari, Ka'ba huzuridagi nolishlari, Laylining alamli dil so'zlari, Iskandarning onasiga maktubi kabi o'nlab tasvirlarda qalb kechinmalarining dardli ifodalari g'oyat ta'sirchan ifodalangani ko'zga yaqqol tashlanib turadi. Shoir asarida tabiat va inson munosabatlarini eng jozibador, eng nafis, eng ta'sirchan aks ettiradi. Tabiatdagi har bir mavjudot, burjlar-u fasllar, oy-u yulduzlar, har qaysi o'simlik, samovot Navoiy qahramonlari tarafdori, ular uchun g'am chekadi, iloji boricha madad qo'llarini cho'zadi, qiyinchiliklarni yengib o'tishga hamdamlashadi. Navoiy Xamsasidagi yaqqol ko'zga tashlanib turadigan kashfiyotlardan yana biri dostonlarda ilmiy hayotiy timsollarga keng o'rin berilishidir. Ilm va fan bilan bolalikdan qiziqib kelgan shoir "Farhod va Shirin" dostonida robotlar sistemasini yovuz kuchlar quroli sifatida tasvirlab, inson tafakkurining Farhodning bu ilmiy – xayoliy jismlar ustidan g'alabasini tasvirlagan edi. " Sabbai sayyor" dostonida Navoiy soatiga 35-45 kilometr yuradigan "Sariyus sayr" nomli ulov haqida fikr yuritadi. Bu asboblarga tez harakat qilishga imkon beradi. Xususan Navoiy mumtoz she'riyatimizda keng qo'llanib kelgan turli xil uslublardan o'rni bilan unumli foydalanaveradi. Shuning uchun Xamsa dostonlarida sof realistik hayotiy hodisalar, manzaralarini ham, xalq og'zaki ijodiga xos xayoliy fantastik lavhalarni ham aralash holda uchrataveramiz. Alisher Navoiy "Xamsa" sini tashkil qiluvchi dostonlarning har biri katta hajmga ega bo'lgan , yuksak

ma'naviyat va badiiyat qonunlariga to'la amal qilingan holda yozilgan hamda boy va go'zal o'zbek tilining bor nafasini o'zida ifoda qilgan mukammal badiiy asardir.

Ana endi buyuk mutaffakkir bobomizning shu besh dostonidagi boshqaruvga oid fikr mulohazalariga birma - bir tuxtalib, yoritib utsak zeroki uni o'qigan o'quvchi bu asarda odil podshoh, xalqchillik nma ekani, komil inson tasviri qanday bo'lishini anglab yetmog'i lozimdir.

“Hayrat ul-abror” “Xamsa” asari tarkibidagi birinchi doston bo'lib, “Yaxshi kishilarning hayratlanishi“ degan ma'noni anglatadi. Navoiyning bu asari 1483-yilda yozilgan bo'lib, pand nasihat ruhidagi ta'limiy – axloqiy, falsafiy doston hisoblanadi. Doston 3,988 baytdan iborat bo'lib, 64 bob va 20 maqolatdan tashkil topgan. Asar ana'naviy muqaddima – hamd va na't bilan boshlanadi. Navoiyning dunyo haqidagi qarashlari mana shu muqaddimada o'z aksini topgan. Uningcha dunyoning boshi ham, oxiri ham, yaratuvchi ham, kuzatuvchi ham Allohdir:

Avval o'zung, mobayn o'zung, Barchaga xoliq, boriga ayn o'zung.[1:86]

Navoiy dostonida umr, uning mazmuni, tabiat, jamiyat va inson munosabatlariga doir savollar qo'yadi va keyingi dostonlarda muayyan taqdir, voqealar misolida ularga javob beradi. Dostonda o'sha davr ijtimoiy turmushi, xalq hayoti, urf-odatlar, din-diyonat, axloq-odob haqidagi qarashlar o'z ifodasini topgan.[2:132]

Asarda shoir Alloh, borliq, inson haqida shunday fikrlaydi: bir vaqtlar bu jahon pinhon (yashirin) edi. Na yer, na ko'k, na kun, na tun — hech narsa yo'q edi. Sendan boshqa hech kim, hech narsa yo'q edi. Nozir ham, manzur ham o'zing eding. Ishqingdan mast, husningdan masrur eding, husning jilvasiga cheku chegara yo'q edi. Senga ko'zgu kerak bo'ldi va shu maqsad bilan dunyo maydonga keldi. Demak, dunyo sening jamolingga oynadir. Sen dunyoni g'oyat go'zal (latif) qilib yaratding, lekin hammasidan insonni ulug' (sharif) aylading. Binobarin, Alloh har narsadan ulug' va yaqin tutgan inson ham tabiatning, ham jamiyatning gultojidir. Navoiy dunyoni Allohning namoyon bo'lishidir, deb biladi. Inson esa uning markaziy siyмосi. [3:8]

Asardagi 2 bob ustozlar ta'rifiga bag'ishlangan, 2 bob so'z va undagi ma'no haqida. 1-maqolat iymon, 2-maqolat islom, 3-maqolat shohlar haqida. Unda shoir bevosita shohga murojaat qiladi: "Ey, dabdabasi olamni tutgan sulton, senga haq hukmfarmolik berdi, qo'lingni baland qilib, el-xalqni, ne-ne buyuklarni qoshingda past etdi. Lekin shuni bilki, sen ham ularning ko'pidan ojizroq bir bandasan... Haq senga vazifa topshirgan. Birinchi vazifa — bergan ne'matiga shukr qilmoq, ikkinchisi — xalqni xurram tutmoq, haqini haqlab bermog, asramog. U senga omonat berilgan. Agar sen elning bir siniq ignasini tortib olsang, oxiratda olmos xanjar bo'lib, bag'ringga qadaladi. Ingichka bir ip kabi zarar yetkazgan bo'lsang, uni seni halok qiluvchi ilon deb bilaver... Beayb Parvardigor, lekin ayb qildingmi, tavba qil. Adolatsizlik qildingmi, adolat qil". Shu tariqa har bir maqolat bir mavzuga bag'ishlangan. Ayni mavzuga munosib biror ibratli hikoya keltiradi[4:16].

Navoiyning „Farhod va Shirin“ dostoni u yaratgan „Xamsa“ ning 2-dostoni bo'lib, unda Farhod oddiy tosh yo'nar oshiq emas, balki xoqonning o'g'li, aniqrog'i, Xo'tan

mamlakati podshosining qarilikda ko'rgan yakka-yu yagona farzandi bo'lib, yoshligidan fanning barcha sohalariga qiziqqan, harbiy bilimlarni, ayniqsa, toshyo'narlik, kasbini egallashga uringan. U Shirinni otasi xazinasidagi sehrli oynada ko'rib, darhol sevib qoladi. Unga erishish uchun turli mashaqqatlarni boshidan kechiradi. U Arman elida Shirin uchun qazilayotgan ariqni bitkazish ishlarida o'zining nimalarga qodir ekanini ko'rsatadi. Ammo bosqinchi Eron hukmdori Xusrav bilan kurashda xiyla bilan qo'lga olinib, qahramonlarcha xalok bo'ladi. Uning sevgilisi Shirin esa uning jasadi ustida jon beradi. Farhodning yoshlikdagi bilimga chanqoqligi, uning piri komili Suqrot nasihati bilan sof sevgi va ma'naviy yuksalish yo'lidagi kurashi, mamlakat obodonchiligi yo'lida tog'dan ariq qazib, qaqragan yerlarga obi – hayot bag'ishlashi, sevgilisi Shirin mamlakatini bosqinchi, xudbin Xisravdan himoya qilishi uning haqiqiy komil inson ekanligini yaqqol ko'rsatib beradi. Zero uning chin oshiq ekanligi shirin ishqida bir hiylaga aldanib joni uzilganidan ham bilsak bo'ladi.

Alisher Navoiy o'z "Xamsa" sining to'rtinchi dostoni bo'lmish "Sab'ai sayyor" asarini yozishga kirishar ekan, Nizomiy va Xisrav Dehlaviylarning an'alarini davom ettirib, Eron shohlaridan bo'lgan Bahrom binni Yazdijurdning hayoti va faoliyatiga murojaat etishni lozim topdi. Ajam mamlakati tarixiga bag'ishlangan barcha asarlarda bu hukmdorning taxtga chiqishi bilan bog'liq ajoyib hodisalar, uning adolatli siyosati, qiziqarli hayot tarzi, "Havarnaq" deb atalgan muhtasham qasr qurdirishi, ov qilishga bo'lgan ishtiyoqi, shuningdek, halokati tafsilotlari atroflicha bayon qilinadi. Alisher Navoiyning "Tarixi mulki ajam" asarida ham shoh Bahrom faoliyati ancha keng aks ettirilgan. Shoir jahon tarixidan munosib joy egallagan ushbu hukmdor haqida qalam surishga kirishar ekan, o'z salafariga qaraganda boshqacharoq g'oyaviy-badiiy niyatni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi, ya'ni dostonda shoh Bahromning taxt egallashi bilan bog'liq voqealardan boshlab o'limiga qadar yuz bergan barcha hodisalarni to'la tasvirlash yo'lini tanlamay, uning Dilorom bilan munosabatinigina bayon qilish va u voqe'likni shoh va uning kanizi o'rtasidagi yuksak, pokiza va samimiy muhabbat tarixiga aylantirishni, asardan o'rin oladigan yetti hikoyani esa bevosita asosiy mavzu bilan uzviy bog'liq holda bayon etishni ma'qul deb bildi. Chunki bir shoir tasvirlagan tarixni yana takrorlash nomaqbulligi, ya'ni:

Bir deganni ikki demak xush emas, o'z chu takror topti, dilkash emas.

Bahrom obrazi dastlab forsiy adabiyotda Abulqosim Firdavsiy "Shohnoma"sida tasvirlanadi. Firdavsiy Bahromni musbat va manfiy jihatlarga ega murakkab shaxs sifatida tasvirleydi: u bir tomondan, adolatsevar podsho, vatanparvar yurt egasi, tengsiz aql-idrok, kuch-quvvat sohibi mohir ovchi bo'lsa, ikkinchi tomondan, kitobxon ko'z o'ngida aysh ishratga, ehtirosiga o'ch, xudbin va qahri qattiq shaxs sifatida gavdalanadi [5:132]. Shoh Bahrom juda odil va adolatli podshoh bo'ladi uning adolatidan xalq juda minnatdor va xursand bo'ladi u yetti iqlim hukmdori bo'lib o'z qo'l ostidagi qaram mamlakatlarga ham zug'm qilmas edi. Ayniqsa boshqa mamlakatlarning ichki ishlariga umuman aralashmas, ularga uzlarining viloyat hokimlarini boshliq qilib tayinlab qo'ygan faqatgina belgilangan o'lponni talab qilar va

ularning tinch va xotirjam yashashlarini taminlar edi. Xalq o'z podshosidan juda xursand bo'lib ,farovon va osoyishta hayot kechirib yashashardi.

Karam birla xalq aylagay olame ,

Bu olamda maqsud anga odame.

Xamsa asarini yakunlovchi oxirgi beshinchi doston "Saddi Iskandariy" dunyodagi buyuk siymolardan biri, uch sohibqironning eng mashhuri- jahongir Iskandarga bag'ishlangan bo'lib .Sharqda u Iskandar Zulqarnayn ("ikki shoxli " yoki "kun chiqish va kun botish hukmdori") nomi bilan mashhurdir. [6:150] Alisher Navoiyning bu dostoni haqiqiy odil podshoh qanday bo'lishini to'laqonli ko'rsatib beradi. Chunki bu asardagi shoh iskandarning qilgan ishlarini ko'rib hayratga tushadi odam va shu bilan birga uning ishlaridan hozirgi kundagi rahbarlarimiz o'rnak olsa juda ham yaxshi bo'lardi. Iskandarning boshqaruv siyosati haqida bir hikoyatni misol qilmoqchiman: Iskandarning otasi vafot etgandan so'ng mamlakat boshqaruvi uning zimmasiga tushadi.Rum mamlakati ikki- uch yil davomida Zang shohi bilan qattiq janglar olib borganidan Doroga yuborishi kerak bo'lgan mablag'l yetarli emas edi. Xirojni o'z vaqtida yubormasa Iskandarga Doroning dushman bo'lib qolishi aniq edi.Chunki Malik Faylaqus Rum ahliga shoh bo'lganda har yili ming oltin tuxumni xiroj qilib to'lashgan va'da bergan edi. Uch yildan beri o'sha xiroj yuborilmayapti. Shu uch yillik xiroj yuborilsa do'stligimiz yana rivojlanaveradi. Keyinchalik bu so'zlar Iskandarga qattiq botdi va shunday dedi:Doroga mendan salom ayt ! Salomdan so'ng mening ushbu javobimni yetkaz ! Shohlikning baqosi yo'q, fano oxiratdan boshqa natijasi yo'q. Bugun ertalik umr uchun ranj chekmaki, albatta, ganj uzra ganj qo'ygansan xolos. Sen haddan ortiqcha xazunalar yig'ding. Ular sen uchun haddan tashqari ranj olib keldi. Senga ham, bizga ham bu xazinalardan foyda yo'q. Tuxum tilab ko'p mehnatga urinaverma. Tuxum tug'adigan qushlar allaqachon uchib ketib bo'lgan. Buni eshitgan Doroning juda jahli chiqdi va shunday dedi:"Mening nevaram tenggi, ota onalari saroyimda xizmat qilib yurgan bu go'dak shunday so'zlarni aytishga jurat qilibdiki, ularni so'z deb hisoblab ham bo'lmaydi [7:395]. Shundan so'ng Doro Iskandar bilan jang qilish niyatida uning mamlakatiga Lashkar tortib boradi. Bundan tashvishga tushgan Iskandar juda ko'p o'ylaydi. Shu paytda yaratgandan Iskandarga bir ishora bo'ladi buni sezgan Iskandarning ko'ngli joyiga tushadi. Bu orada Doroning mulozimlari unga fitna uyishtirashadi va bu haqida Iskandarga habar berishadi. Iskandar buni o'ziga bo'layotgan fitna deb o'ylab e'tibor bermaydi. Shu tariqa Doro vafot etadi va barcha mamlakatlar podshosi Iskandar bo'lib qoladi. Dora unga o'z vasiyatini aytib vafot etadi. Shundan so'ng barcha unga qaram bo'lgan mamlakatlar Iskandarga bo'ysuna boshlaydi. Ammo bu oson kechmaydi Iskandarga uch mamlakat podshohlari qarshi chiqadi. Shunday vaziyatlarda ham Iskandar o'z odilligi, bir so'zligi bilan xalqning farovonligini saqlab qoladi.Zeroki Iskandar shunday aqlga sig'mas darajadagi ishlarni qiladiki hayron qoladi kishi,bu esa uning haqiqiy tug'ma qobiliyatga ega ekanligini , haqiqiy yo'l boshlovchi xalqni ortidan yetaklay ola biladigan podshoh ekanligini kursatib beradi. Alisher Navoiy shoh Iskandarni shunday

darajada tariflaydiki uning jasorati xalqining osoyishtaligi yo'lida hech qanday ishdan qaytmasligini ko'rib haqiqiy rahbar ega bo'lishi kerak bo'lgan barcha xislatlar unda mujassam ekanligini anglab yetasiz. Zero Iskandar vafot etayotganida shunday vasiyat qiladi: Tobutimdan qo'limni chiqarib qo'ying zeroki xalq bilsin yetti iqlim podshohi u dunyoga bo'sh qo'li bilan ketmoqda,- deb aytadi. Mana shu yerdan ham bilsak bo'ladiki Iskandar faqat mol-u dunyo to'plash uchun jang-u jadal kechmagan. U faqatgina o'z xalqi uchun barcha ishga tayyor bo'lgan. Alisher Navoiyning aynan mana shu dostonidagi Iskandar obrazini bugungi kundagi ideal rahbarga o'rnak qilib ko'rsatsak maqsadga muvofiq bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Alisher Navoiy. "Xamsa". "Yangi asr avlodi", 2021-yil. 538b.
2. Shuhrat Sirojiddinov, Dilnavoz Yusupova, Olimjon Davlatov, 2019, "Tamaddun" nashriyoti, 2019. <https://fayllar.org/>.
3. Shuhrat Sirojiddinov. "Alisher Navoiy:manbalarining qiyosiy - tipologik, tekstologik tahlili". "Akademnashr" nashriyoti, 2011-yil. 98b.